

LA *DOCTRINA MORAL D'EN PACS*
I LA TRADICIÓ HISTORIOGRÀFICA MEDIEVAL

LES EDATS DEL MÓN,
DE NOÈ A L'EMPERADOR AUGUST

Helena Rovira Cerdà

Treball Final de Grau en Llengua i literatura catalanes
Universitat Oberta de Catalunya
30/05/2021

Directora: Antònia Carré i Pons
Consultor: Narcís Figueras Capdevila

ÍNDIX

Resum i paraules clau	1
1. La <i>Doctrina moral d'en Pacs</i> . Estat de la qüestió	2
2. Objectius i metodologia	7
3. Les edats del món i la historiografia medieval	9
4. Intertextualitat en uns fragments historiogràfics	19
4.1. La <i>Doctrina</i> i el <i>Dietari d'Alfons el Magnànim</i>	19
4.2. La <i>Doctrina</i> i altres textos medievals	23
5. Conclusions	25
6. Edició dels passatges historiogràfics de la <i>Doctrina</i>	27
Bibliografia	33

RESUM

La *Doctrina moral* és un recull de sentències d'autoritat, escrit per un home de Mallorca durant el primer terç del s. XV o poc després. Es tracta d'una doctrina que es pot inserir dins del marc de l'enciclopedisme medieval i que presenta més de tres-centes setanta citacions d'autors destacats, sobretot de procedència bíblica, grecollatina i patristica. A més, cap al final del text, inclou diversos episodis dedicats a descriure les edats del món i altres episodis de tipus historiogràfic. En aquest estudi, ens centrem en aquests passatges per tal d'intentar establir connexions intertextuals amb altres obres medievals, escrites tant en llatí com en català. De fet, un dels principals objectius del treball és determinar el marc preferent de connexions de l'autor de la *Doctrina*, per intentar establir si beu principalment de cròniques universals, de les grans compilacions llatines dels segles XIII-XIV, és a dir les obres de Joan de Salisbury, Joan de Gal·les, Vicent de Beauvais, etc., o de les traduccions i reculls catalans que ja proliferen a principis del s. XV. I, al seu torn, també ens preguntem si altres obres en català del s. XV es poden relacionar d'alguna manera amb els passatges historiogràfics de la *Doctrina*.

Paraules clau: *Doctrina moral*, historiografia, enciclopedisme medieval, fonts, intertextualitat.

1. LA DOCTRINA MORAL D'EN PACS. ESTAT DE LA QÜESTIÓ

La *Doctrina moral* és un recull de sentències d'autoritats ordenades temàticament que un home de Mallorca va compilar per a l'educació dels seus fills, per tal de guiar-los i oferir-los les claus per arribar a ser “dels pus virtuosos homes del mon” (Llabrés 1889a: 5).¹ Aquest text, escrit al primer terç del s. XV o pocs anys després, inclou sabers bastant heterogenis, procedents de tractats de vicis i virtuts, de tractats de retòrica i també de les cròniques universals, per esmentar només algunes de les formes textuais de l'època. A continuació, oferim una possible divisió temàtica dels capítols de la *Doctrina*.

<i>Tractats de vicis i virtuts</i>	<i>Tractats de retòrica</i>	<i>Temes heterogenis</i>	<i>Cròniques universals</i>
II. De pecat de ergull	XXV. De Rethorica	XXXI. De muller	XL. Que per legir sap hom totes coses
III. De avaricia	XXVI. De confusio de l'hom grosser e atrevit	XXXII. Dels .v. senys corporals	XLI. De la archa de Noe e de les edats del mon
IV. Que per esquivar avaricia no sia hom gastador	XXVII. Com hom deu dir veritat	XXXIII. De oracio, almoyna e confessio	XLII. De multiplicacio e diminucio dels animals
V. De luxuria	XXVIII. De secret e de natura	XXXIV. De la valor del sol	XLIII. Que apres la destrucció de Troya fou Roma edificada
VI. De ira	XXIX. Que l'hom deu parlar poch	XXXV. De justicia	XLIV. Com fo Carthayna destruïda
VII. De gola			XLV. Com los romans edificaren Cartagina e apres entengueren en lur ben propi
VIII. De enveja			
IX. De peresa			
X. De virtut, de noblesa e de fama			
XI. Que la venjança pertany a Deu			
XII. Com lo mon diu que hom se deu venjar			
XIII. Que l'hom se deu lunyar de contesa			

Taula 1. Exemple de divisió temàtica. La transcripció del text i els números de capítol de la *Doctrina moral* provenen de l'edició de Llabrés (1889a).

A banda de l'endreuça als fills, el pròleg de la *Doctrina moral* és ben interessant, ja que l'autor hi inclou molta informació sobre ell mateix: diu que és un home que de jove va servir el rei en Pere i després el seu fill Joan, de qui va ser sobrecoc i algutzir. En morir el rei Caçador es va traslladar a Mallorca, on residí fins a la vellesa exercint-hi diversos càrrecs de relleu. A

¹ Així doncs, la *Doctrina moral* s'insereix en una llarga llista d'obres pedagògiques dedicades als fills que inclou, entre d'altres, els *Disticha Catonis*, atribuïts erròniament a Cató el censor i traduïts al català en el s. XIV (Llabrés 1889b); la *Doctrina pueril* de Ramon Llull; els *Proverbis* rimats de Guillem de Cervera, trobador català del s. XIII (Cervera 1991); o el *Llibre de consolació i de consell*, que és la traducció catalana de l'obra llatina d'Albertano de Brescia (Brescia 1965). D'aquesta manera, el fet d'adreçar una obra a un fill, o qualsevol altre familiar, esdevé un motiu literari emprat per diversos autors.

partir d'aquestes dades, diversos investigadors han intentat localitzar aquest Pacs a la cort reial o a Mallorca i, sorprenentment, no n'han pogut trobar cap dada significativa o inequívoca. Ni tan sols s'ha pogut esclarir el seu nom de pila.

En obres de referència d'inicis del s. XX apareixia identificat com a Nicolau de Pacs, però aquest nom de pila no es troba en documents antics sobre la *Doctrina moral* sinó que procedeix d'uns estudis de Gabriel Llabrés (1887) i Antoni Rubió (1889). En aquell moment es coneixien diversos Nicolau de Pacs documentats entre els s. XV i XVI, entre ells un cèlebre lul·lista, així que el nom es donà per bo. La controvèrsia sorgí a partir d'un article publicat per Jaume Riera (1979) que analitzava set inventaris del s. XV, en els quals el nom de pila de l'autor de la *Doctrina moral* en tres ocasions era Joan, en dues Lluís i en altres dues no s'especificava. De fet, la manca de dades documentals que confirmessin el currículum que apareix al pròleg va portar Riera a suggerir la possibilitat que es tractés d'una autobiografia inventada, preparada per donar autoritat i pedigrí a la *Doctrina*.

A partir de l'article de Riera (1979), els pocs investigadors que s'han ocupat d'aquesta obra acostumen a presentar un breu resum del problema d'autoria i es refereixen a l'autor simplement com "en Pacs". Jo mateixa (Rovira 2018) vaig afegir una nova hipòtesi d'identificació basada en una anotació present en un dels manuscrits que transmeten la *Doctrina moral*, com veurem tot seguit.

Un total de quatre testimonis manuscrits, tots datats al s. XV, conserven el text de Pacs.² El ms. Esp. 55, custodiat a la Bibliothèque National de France (BNF), fou copiat entre 1441 i 1460 i, a més de l'obra de Pacs, inclou la *Doctrina compendiosa*, l'*Apologia* de Bernat Metge, les *Paraules de savis i filòsofs* de Jafudà Bonsenyor i un *Tractat sobre monedes*; el ms. Esp. 54, de la mateixa biblioteca parisenca, només copia la *Doctrina moral* i en el f. 2v inclou una anotació que indica que fou comprat a Nàpols el 15 de gener de 1463; el ms. 472 de la Biblioteca de Catalunya (BC) sembla probable que pugui identificar-se amb un manuscrit que apareix en un inventari de 1448 citat per Riera (1979), i transcriu la *Doctrina* i el text de Jafudà; i, finalment, el ms. Sant Cugat 81, de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), és una miscel·lània de diversos textos breus sobre els pecats capitals, els reis d'Aragó, algunes notícies d'història universal, un tractat al·legòric sobre les filles del diable i una versió inconclusa del *Llibre de Cató*. Aquest testimoni ha de ser anterior a 1462. Una transcripció del text conservat en aquest darrer manuscrit es pot consultar a Bofarull (1857); i existeix també una edició de la *Doctrina* publicada per Llabrés (1889a), que es basa en el mateix manuscrit de l'ACA acarat amb Esp. 54.³

Al primer foli de guardes del manuscrit de la Biblioteca de Catalunya apareix a la part superior, en una lletra que sembla del s. XV, el nom Andreu Conilleres. A partir d'un extens estudi documental realitzat per Maria Barceló, Baltasar Coll i Guillem Rosselló (1999),

---

² Vegeu una descripció d'aquests manuscrits a BITECA (2020: Manids 1385, 1777, 1382, 1155) i a Rovira (2018).

³ Segons Martí (2014), com a part d'un treball de recerca de doctorat, l'any 2002 Maria Pertile realitzà una edició crítica de la *Doctrina moral* que no hem pogut consultar i no ens consta, de moment, que s'hagi arribat a publicar.

constatem que Conilleres és el cognom d'una de les diverses branques de la família Pacs. L'estudi inclou al final diversos arbres genealògics i els Conilleres són una de les branques més antigues, iniciada quan Nicolau de Pacs i Vivot es casà en segones núpcies amb Coloma de Conilleres. En els arbres genealògics, el nom Andreu hi apareix en poquíssimes ocasions i en cap cas apareix un Andreu Conilleres, però sí que hi trobem almenys dos Joans anomenats en els documents de la seva època com a Joan de Conilleres però també de vegades com a Joan de Pacs, de la descendència dels quals no es diu res a l'estudi de Barceló *et al.*

A partir d'aquesta dada, a Rovira (2018) postulava la hipòtesi següent: d'acord amb els inventaris més antics citats per Riera (1979), un Joan de Pacs hauria estat, a la primera meitat del s. XV, l'autor de la *Doctrina moral*, tot i que en altres documents de l'època no apareixeria amb aquest cognom sinó amb el de la branca familiar específica, és a dir com a Joan de Conilleres. Aquest Joan de Conilleres, tal com s'afirma en el pròleg de la *Doctrina moral*, hauria dedicat l'obra als seus fills, un dels quals, Andreu Conilleres, podria haver escrit el seu nom a l'inici del volum custodiat actualment a la Biblioteca de Catalunya i datat possiblement abans de 1448. Una recerca més profunda dels documents de l'època podria aportar dades que sostinguin o refutin aquests supòsits. En qualsevol cas, aquesta proposta segueix identificant l'autor com un membre de la família Pacs, i per això és així com l'anomenarem en aquest estudi.

Si deixem de banda el tema de l'autoria, l'altre aspecte desenvolupat pels investigadors que s'han interessat pel text de Pacs és la identificació de les fonts emprades per l'autor. En realitat, en aquest camp la recerca més destacada es redueix a dues contribucions de Llúcia Martín Pascual (2008; 2012) i una de Josep Perarnau (1996), la primera en relació amb les sentències del text que procedeixen del *Calila e Dimna*, la *Disciplina clericalis* de Pere Alfons i el filòsof Bias; i el segon en un article centrat en els fragments que provenen de l'obra *De helemosina et sacrificio* d'Arnau de Vilanova. A partir de 2015, jo mateixa vaig començar a analitzar aquest tema de manera més àmplia i n'he presentat algunes conclusions en congressos de recerca.

Fins ara els estudis sobre la *Doctrina moral d'en Pacs* subratllaven de manera genèrica la gran quantitat de citacions acumulades, tot destacant la forta presència d'autors grecolatins i l'ús, més esporàdic, de fonts catalanes medievals. Tot i això, no s'aturaven a analitzar aquestes citacions, si no és de forma parcial. A diferència d'altres reculls, és difícil deduir l'estructura d'aquesta obra, la qual, com queda reflectit a la Taula 1, inclou temes prou variats. De fet, Pacs s'insereix en la tradició que assimila els reculls d'autoritats a un ramell de flors, tot afirmant “en axi he yo cullit de diversos llibres les rahons e autoritats damunt especificades e aquelles axi com a referendari per supllir a la requesta de vosaltres ab mon simple e pobre saber, no servant orde, grosserament he aiustades compilant lo present tractat e ordinacio” (Llabrés 1889a: 153). Martín Pascual (2012: 296) considera que hi ha “una mínima estructura argumental” ja que l'autor planteja primer el concepte i després enumera les autoritats, des de les més antigues a les més modernes. Tanmateix, resulta difícil trobar coherència estructural a una obra que comença amb els set pecats capitals però continua amb un seguit

de temes ben diversos que desemboquen en una història del món plena de xifres numèriques, en la qual, d'acord amb el canvi de registre, pràcticament desapareixen les citacions d'autoritat.

En total, la *Doctrina* inclou més de tres-cents setanta citacions, provinents d'autors de totes les èpoques, des dels bíblics fins al s. XV. A Ensenyat (2012: 105), li cridà l'atenció la gran presència de clàssics i es preguntà si això significava que Pacs atorgava un major pes a la tradició clàssica, tot i que també tenia clar que algunes referències podien no ser de primera mà i procedir d'altres repertoris morals medievals. En aquesta mateixa línia, Riquer (1984: II, 307) no dubtava a situar Pacs a la cort del rei Joan, tal com afirma el pròleg, i considerava que potser Pacs havia rebut “algun ressò de les idees noves d'alguns dels elements més destacats de la cort, com Bernat Metge”, conegut per la seva preferència pels clàssics. Certament, un recompte de les autoritats esmentades revela que poc més d'un quaranta per cent són autors grecollatins, un vint-i-dos per cent són autors bíblics i la resta està conformat per un grup més heterogeni d'autors, principalment cristians. La literatura sapiencial oriental i àrabica hi és pràcticament absent.⁴

Tanmateix, això només és el que reflecteix el recompte dels noms. A la pràctica, l'estudi del text de Pacs revela que darrera les citacions antigues ben sovint hi ha textos coetanis de l'autor escrits en català. Així, per exemple, la dotzena de citacions atribuïdes a sant Bernat procedeixen totes d'una mateixa font catalana, l'*Epístola de sant Bernat sobre el regiment de la casa*, que és la traducció de l'epístola *De cura et modo rei familiaris utilius gubernandae*, composta al s. XII (Translat 2012: 22.1; BITECA 2020: Textid 1436). El problema, en aquest cas, seria arribar a determinar quina versió fou la consultada per Pacs, ja que del text llatí actualment se'n conserven quatre versions catalanes, quatre castelleses i una d'aragonesa. Més senzill és determinar la font de les sis citacions atribuïdes a Valeri Màxim. Un acarament dels textos demostra que Pacs no consultà l'original llatí sinó la traducció d'Antoni Canals (1914). Com es recull a Rovira (2014), aquest frare dominic consultà almenys dos comentaris medievals i n'incorporà gloses al text català sense indicar-ho.⁵ Un dels fragments transcrits per Pacs conté algunes d'aquestes gloses, que no es troben a l'original llatí.

Aquesta manera de treballar no és estranya en l'època. L'edició anotada del *Tirant lo Blanch* de Hauf (2008), per exemple, demostra que el text de Martorell està ple de citacions que provenen de traduccions catalanes, com la d'Antoni Canals, encara que l'autor del *Tirant* no ho explicita en cap moment. Per això és molt pertinent analitzar en profunditat les fonts de textos com la *Doctrina moral* i poder determinar en quina mesura els autors del s. XV ja disposaven d'un corpus de traduccions al català prou ampli com per no haver de recórrer als originals escrits en altres llengües.

---

⁴⁴ Tot i que caldrà estar atents a l'edició del text de Jafudà Bonsenyor que preparen Josep Guia i Maria Conca.

⁵ Vegeu a Rovira (2014) un llistat d'altres estudis que ja apuntaven l'existència d'aquestes interpolacions en la traducció catalana. En aquest sentit, destaquen especialment els treballs d'Avenoza.

En el treball que aquí presentem, el nostre objectiu és analitzar les fonts emprades en els capítols historiogràfics de la *Doctrina*. La naturalesa d'aquests passatges fa que no estiguin tan plens de citacions d'autoritats com els altres capítols de l'obra, però la gran quantitat de dades històriques que contenen (efemèrides, xifres, noms, llistats, etc.) ens ha permès realitzar una cerca en altres textos coetanis que comenten els mateixos esdeveniments. I així ens hem adonat que pràcticament tot el capítol 43 de la *Doctrina*, titulat en l'edició de Llabrés "Que apres la destruccio de Troya fou Roma edificada", és copiat literalment a la *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, atribuït a Melcior Miralles (2011: 115-117). Segons Rodrigo Lizondo, editor d'aquesta obra, el passatge en el qual s'inclou aquesta llarga citació que trobem també en el Pacs té com a font el ms. 6 de la BC, que és una refundició i ampliació en català de la *Crònica* de Rodrigo Ximénez de Rada. Com veurem, la identificació de la font primària no és tan senzilla, però tot i així el camí ens porta, sens dubte, a un text català.

2. OBJECTIUS I METODOLOGIA

La *Doctrina moral* s'emmarca en la tradició enciclopèdica medieval dels segles XIV-XV en llengua catalana. Aquesta precisió lingüística, el català, no és pas un element superflu. Tot i que el llatí segueix essent la llengua de cultura, en la qual es troben la major part dels materials que serveixen de font a aquests tractats, la proliferació de traduccions, ja no només de clàssics grecollatins sinó també d'obres de referència de l'edat mitjana, ofereix als autors d'aquesta època la possibilitat de consultar un text en català. Prenent la *Doctrina moral* com a exemple, en aquest treball ens proposem determinar les relacions intertextuals d'aquesta obra amb altres obres similars amb les quals comparteix anècdotes, proverbis, citacions i imatges, per tal de conèixer millor la xarxa de connexions que les unia.

Tot i que la *Doctrina moral* és un text bastant breu, en aquest treball només ens ocuparem d'uns passatges concrets, els que aporten informació de tipus historiogràfic. Com veurem més endavant, a l'edat mitjana proliferen les obres que incorporen una història universal que abraça diversos períodes de la humanitat, anomenats "edats del món". Aquests períodes evolucionen estretament lligats a diversos episodis bíblics rellevants, arriben fins al naixement de Jesucrist i, posteriorment, tracten esdeveniments del món clàssic grecollatí. Els diversos autors normalment no es limiten a narrar fets sinó que procuren ser molt precisos en la datació cronològica. Per això indiquen tant l'inici com el final de cada edat i la seva duració. Un aspecte que desenvoluparem en aquest estudi és la confluència d'aquests materials de tipus historiogràfic en obres medievals centrades en altres àmbits temàtics, concretament, l'enciclopedisme i les doctrines morals.

La perspectiva amb la qual abordem aquest treball és eminentment comparativista. Això vol dir que partim de l'anàlisi dels textos, per tal d'identificar-ne les semblances i diferències que ens permetran entendre millor la seva relació de dependència. No es tracta simplement de trobar motius, dades o passatges comuns, sinó d'entendre què podem deduir d'aquest fet, quina és la relació que hi pot haver entre les diverses obres i quina xarxa de relacions ens dibuixen. D'aquesta manera, veurem que no estem davant de textos aïllats, sinó de textos que dialoguen entre si.

Tot això que acabem de descriure es concreta en els següents objectius principals:

1. Descriure i posar en relació amb la tradició historiogràfica medieval els capítols de la *Doctrina moral* dedicats a la història del món des dels orígens fins a Cèsar August.
2. Situar la *Doctrina moral d'en Pacs* entre dues tradicions medievals concretes: la literatura enciclopèdica i la historiografia.
3. Realitzar una anàlisi intertextual de la *Doctrina moral* amb altres obres i establir, si s'escau, alguna relació de dependència.
4. Presentar de manera general la *Doctrina moral* i parlar del seu autor.
5. Editar els capítols seleccionats, incorporant-hi també un aparat de variants.

A través d'aquests objectius, sobretot els tres primers, intentarem respondre les següents preguntes: quines relacions intertextuals té la *Doctrina moral d'en Pacs* amb altres obres medievals que també inclouen una història universal del món? Podem establir connexions entre la *Doctrina* i les grans recopilacions enciclopèdiques publicades en llatí entre els s. XIII i XIV o es relaciona més estretament amb altres textos similars escrits en català? I amb les cròniques historiogràfiques? Pacs va consultar textos en llatí, en català o en ambdues llengües indistintament? I, finalment, la *Doctrina* va servir de font a altres obres escrites amb posterioritat?

3. LES EDATS DEL MÓN I LA HISTORIOGRAFIA MEDIEVAL

Com comenta Archambault (1966) en el seu extens estudi sobre les edats de l'home i les edats del món, ja des de l'Antiguitat existeix la convicció que la història del món es pot dividir en períodes.⁶ Hesíode, als *Treballs i dies*, per exemple, n'esmenta cinc: d'or, de plata, de bronze, dels herois i de ferro. Sembla difícil concretar exactament com s'establí la connexió entre les edats del món i un altre tema que ja circulava en autors com Empèdocles, Pitàgores, Soló o el mateix Hesíode, és a dir, les edats de l'home. Archambault (*Id.*: 195-196) esmenta fragments de Ciceró, Lucreci, Livi i l'epitomista Florus, en què es comparen la República i l'Imperi romans amb períodes de la vida de l'home com el naixement, l'edat adulta i la vellesa. Tanmateix, tots aquests autors romans, així com Lactanci, Flavi Vopiscus o Amià Marcel·lí, se centren únicament en la història de Roma.

El següent pas en el desenvolupament d'aquest tema el duen a terme els autors cristians, que amplien l'àrea objecte de l'analogia a la història de la humanitat, que és també la història de la salvació de l'home. Ja sant Pau n'havia establert quatre períodes: l'edat de la llei de la natura, l'edat de la llei mosaica, l'edat de la gràcia i l'edat de la glòria. Aquesta mateixa gradació perviu en la tradició de les sis (o set) edats del món tal com és desenvolupada per nombrosos autors medievals. Com veurem en la taula que clou aquest apartat, cadascuna d'aquestes edats s'acostuma a vincular a un personatge de la tradició bíblica. La primera edat abraça d'Adam a Noè; la segona de Noè a Abraham; la tercera d'Abraham a David; la quarta de David al faraó o la captivitat de Babilònia; la cinquena es clou amb el naixement de Crist; la sisena és la contemporània; i la setena, que no sempre apareix explícitament, es produirà després de la segona vinguda del Crist. D'aquesta manera, les edats vinculades a Noè es poden considerar un equivalent a l'edat paulina de la natura; posteriorment, venen les edats de les lleis, que culminen en la sisena edat, la vinguda del Crist, pel qual s'introdueix la gràcia al món i s'anuncia la setena edat, és a dir, la glòria eterna.

Segons Archambault (*Id.*: 205), sant Agustí porta la metàfora de les edats de l'home al seu màxim rendiment enriquint-la amb el mite pagà de les edats del món, la creació narrativa i els períodes de la història jueva d'Adam a Crist. A través de sant Isidor i de Beda, aquesta versió agustiniana s'introdueix a l'edat mitjana. La magna obra de Vicent de Beauvais també inclou les edats del món, així com ho fa també el *Breviloquium* de sant Bonaventura.⁷ En aquesta obra, el sant italià esmenta tres de les etapes paulines (la de les lleis naturals, les lleis de l'escriptura i les de la gràcia) i les sis edats del món, que es clouran amb l'etern Sàbat, i les fa correspondre amb les edats de l'home i amb els dies de la Creació.

Al llarg del s. XIV, a la Corona d'Aragó es produeix una proliferació d'obres historiogràfiques etiquetades com a cròniques universals. Cingolani (2008: 9) endarrereix el seu origen una centúria, ja que considera que el *Libre dels reis* fou redactat entre 1277 i 1280, tot i que avui en

---

⁶ De fet, basem en aquest article la major part de la informació que incloem en aquest apartat.

⁷ Vegeu la localització exacta d'aquests passatges a Archambault (1966).

dia es conserva, parcialment, només en tres manuscrits dels s. XV i XVI. En qualsevol cas, és ben entrat el s. XIV que cal situar la major part de les cròniques conservades. Una de les primeres mostres produïdes a la Corona d'Aragó és una compilació escrita en llatí en 1345, composta a partir de la *Bíblia* i les *Historiae Antiquitatis Judaice* de Josefus.⁸ Quinze anys més tard, el rei Pere el Cerimoniós encarrega al dominic Jaume Domènec la redacció, en català, de l'obra que avui en dia es coneix com a *Compendi historial*. La mort del dominic l'any 1384 deixa el text inacabat, de manera que s'encarrega al frare Antoni Ginebreda que l'enllesteixi, tot i que sembla que Ginebreda no s'hi dedica gaire. Avui en dia només es conserva parcialment. Segons Maria Toldrà, el *Compendi historial* comença amb la creació del món l'any 4061 a.C. i arriba fins el 626 d.C. Al llarg del relat es van “extractant, refent, traduint i reordenant materials de l'*Speculum historiale* de Vicenç de Beauvais, el *Chronicon* llatí de Guillem de Nangis, la *Crònica de papes i emperadors* de Martí de Troppau, les obres de Ximénez de Rada i alguns textos no historiogràfics” (*apud* Mompó 2019: 10; cf. Translat 2012: 123.1.1).

Precisament una d'aquestes fonts, el *Chronicon* de Guillem de Nangis, és traduïda per un autor anònim al català, probablement abans de 1362 (Translat 2012: 54.1.1). El text abraça des de la creació del món fins l'any 1308. Ja al s. XV, concretament en 1407, es redacta el *Flos Mundi*, una extensa crònica conservada actualment en un únic testimoni que abraça des de la creació del món fins al regnat de Martí I. Entre 1410 i 1431 s'elaboren dues traduccions al català de la *Histoire ancienne jusqu'à César* de Guillem de Denain (Translat 2012: 45.1.1 i 45.1.2). Tot seguit caldria situar la *Crònica universal de 1425* i la *Crònica universal de 1427*, que s'inicien amb la creació del món i acaben narrant els fets esdevinguts en els anys que indiquen els seus respectius títols. Finalment, es coneix com a *Gènesi d'escriptura* una altra crònica universal traduïda per Guillem Serra en 1451. La major part del contingut d'aquest text es basa en episodis bíblics, ampliat per històries procedents de llibres apòcrifs.

A mesura que avança el s. XV, l'interès per les històries universals comença a decréixer. Els historiadors d'aquest període estan més preocupats per explicar en la seva pròpia llengua els esdeveniments que afecten la història del seu propi territori. Oimés tenint en compte que algunes de les obres estan patrocinades per monarques o líders locals (Archambault 1966: 210). Això no vol dir que la divisió de les edats del món desaparegui del tot, però sí que es redueix i dilueix en un llibre que valora altres narracions. Un exemple d'aquest fet el podem trobar en les *Històries e conquestes* de Pere Tomic (1438), que inclouen a l'inici una descripció del diluvi, l'arca de Noè i la torre de Babel, amb un estil molt semblant al que reflecteixen les històries universals anteriors. L'obra de Tomic recull, per tant, el que serien els elements centrals de la primera i la segona edat. Després, però, se centra en la seva zona d'interès, que són els territoris de la Corona d'Aragó, i els episodis de la història del poble d'Israel o del món grecoromà s'esmenten només si tenen alguna repercussió en el territori peninsular. Quelcom semblant succeeix amb dos textos del s. XV, el *Sumari d'Espanya* de Berenguer de Puigpardines i la *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*. Ambdues obres s'inicien amb

---

⁸ Extraiem aquest breu repàs de les cròniques catalanes de Mompó (2019: 7-17) que, al seu torn, es basa principalment en l'estudi de Coll i Alentorn (1972).

els episodis de la creació i els descendents d'Adam, però de seguida se centren en els esdeveniments esdevinguts en territori hispànic.

En canvi, en bona part de les cròniques universals que hem enumerat anteriorment la presència dels episodis d'història antiga és tan abundant que en ocasions se les ha catalogat com a extractes bíblics. Al catàleg de la Biblioteca Nacional de España (BNE), per exemple, la *Crònica de 1427* (Ms. 17711) està relacionada amb les matèries “Biblia”, “Catalán” i “Antología” i l'explicació que es dona del seu contingut és: “resumen de la Biblia con interpolaciones de historia universal y de sus emperadores, papas y reyes; seguido de un compendio de Historia de Aragón hasta el paso de Alfonso V el Magnánimo a Nápoles, y algunos hechos de 1427-1428”.

El sintètic repàs que acabem de fer demostra que la historiografia és un gènere molt estès al final de l'edat mitjana. Un gènere en permanent evolució que, en el cas català, entre mitjan s. XIV i mitjan s. XV es manifesta principalment a través del que es coneix com a cròniques universals. Aquestes cròniques parteixen de la creació i segueixen les sis edats del món basades, sobretot, en l'Antic Testament. De fet, aquests episodis gaudeixen de tal predicament entre la gent que apareixen també en altres obres que no són pròpiament historiogràfiques. En particular, les retrobem en un altre gènere molt present en el mateix període: les obres enciclopèdiques.

Al cap i a la fi, els dos gèneres es regeixen pel mateix principi. Tant a través de les cròniques universals com de les obres enciclopèdiques, l'home medieval intenta reunir tot el coneixement del món de manera sintètica i ordenada. La diferència és que les cròniques transmeten un coneixement bàsicament historiogràfic mentre que els reculls enciclopèdics inclouen altres sabers.⁹ Aquesta voluntat acumulativa i integradora es percep en el mateix títol de les obres: *recull*, *tesor*, *florilegi*, *summa* són termes que es repeteixen amb freqüència. I els temes tractats són tan variats com els que anunciàvem a l'inici d'aquest treball en relació amb la *Doctrina moral*. De fet, el text de Pacs es pot aixopugar perfectament sota l'etiqueta de literatura enciclopèdica.

Segons Barrera (2011: 156-157), a la tradició occidental la primera obra enciclopèdica és el *De nuptiis Philologiae et Mercurii* de Marcià Capella, composta al s. V. Un segle més tard, Cassiodor escriu les *Institutiones divinarum et saecularium lectionum*; en la centúria següent apareixen les *Etimologies* de sant Isidor; i al s. IX destaquen els treballs de Raban Maur i Escot Eriúgena. Però és al llarg dels s. XII i XIII quan es componen els textos més rellevants. Des d'un punt de vista centrat en la concepció del món i la natura, al s. XII cal esmentar el *Philosophiae mundi* de Guillem de Conches, el *De diversis artibus* de Teòfil, l'*Imago mundi* d'Honorí

---

⁹ Evidentment, es tracta d'un tema molt més complex. Com diu Ramon i Ferrer en la seva introducció a la *Summa de col·lacions*, “després de l'enorme esforç de creixement cultural representat pel segle XII, el gran mèrit del segle XIII consisteix en haver sabut donar una unitat als coneixements, en un conjunt que té molt d'arquitectònic”. La preocupació ja no només és crear sinó “entendre conceptes, conciliar contradiccions, descobrir causes, remuntar-se als principis” (1997: I, 27-28).

i el *Didascalion* d'Hug de San Víctor; i, al s. XIII, tres llibres sobre la natura de les coses (*de natura rerum*) escrits per Alexander Neckham, Thomas de Cantimpré i Bartomeu l'Anglès.

Des d'un punt de vista més enfocat a proporcionar materials per a l'oratória sagrada o política, destaquen el *Policraticus* de Joan de Salisbury, els diversos reculls de Joan de Gal·les (tots acabats en el lema *loquium*) i, sobretot, l'*Speculum maius* de Vicent de Beauvais. L'extensa recopilació del dominic francès serveix de font a nombrosos relats posteriors, tant historiogràfics com enciclopèdics i d'altra mena, i és parcialment traduït dins del *Compendi historial* de Jaume Domènec. Pel que fa als volums de Joan de Gal·les, la *Summa de col·lacions* es tradueix al català a finals del s. XIV i el *Breviloqui* abans de 1458 (Translat 2012: 74.1.1 i 74.1.2). Més enllà d'aquestes grans compilacions escrites en llatí, a la segona meitat del s. XIII, Brunetto Latini escriu en francès *Li livres dou tresor*, que Guillem de Copons tradueix al català l'any 1418 (Translat 2012: 27.1.1). I a principis del s. XIV es redacta en italià el *Fiore di virtù*, que Francesc de Santcliment tradueix al català en 1489 (Translat 2012: 0.19.2).

De tot el que hem comentat fins ara en aquest apartat, es dedueix l'existència d'una quantitat ingent de xifres, dades, exemples i anècdotes que van circular durant tota l'edat mitjana sota formes diverses i amb variacions en el contingut entre una obra i altra. Traçar les línies coincidents d'aquest entramat podria ser molt útil per aclarir el sistema de relacions existents entre les diverses obres. Sota Rovira (2015), per exemple, jo mateixa vaig elaborar una taula que indica la localització exacta de dos-cents trenta-tres passatges esmentats als *Dicta* de Valeri Màxim en vint-i-tres obres escrites en català a l'edat mitjana. Un esquema semblant és el que reproduïm tot seguit, tot i que a una escala molt més reduïda.

L'objectiu de la taula que clou aquest apartat no és explorar amb exhaustivitat el motiu de les edats del món, sinó mostrar al lector com el desenvolupen quatre obres que representen alguns dels tipus textuals que hem esmentat anteriorment. D'aquesta manera, la primera columna inclou el text que estem estudiant, això és la *Doctrina moral* d'en Pacs. A la segona columna es resumeixen els episodis del *Llibre del tresor* de Brunetto Latini (1980), que hem escollit com a exemple de literatura enciclopèdica. A la tercera columna, hi trobem un text historiogràfic, l'anònima *Crònica de 1427* (Mompó 2019). I finalment, a la darrera columna, hem inclòs la *Doctrina pueril* de Ramon Llull (1907), que comparteix amb la doctrina de Pacs el fet d'estar adreçada als fills.

Pel que fa al contingut, cada edat ocupa una línia de la taula, i dins de cada línia els diversos episodis són resumits segons l'ordre en què apareixen en el text. Hem atorgat un número a cada fragment de text de la *Doctrina moral* que ens ha semblat rellevant individualitzar. En les següents columnes, mantenim el número de cada fragment, però també mantenim l'ordre en què apareixen en cada obra. Això vol dir que un fragment que en la *Doctrina moral* apareix en tercer lloc i per tant va marcat amb el número 3, en el text de Latini pot aparèixer en el vuitè lloc de la taula, però seguirà portant el número 3 al davant. D'aquesta manera, el lector és conscient de l'ordre en què es narren els fets en cada una de les obres, però també pot percebre amb un simple cop d'ull quins episodis de la *Doctrina moral* es repeteixen i de quina manera.

La comparació de la informació continguda en les quatre columnes ens permet proposar unes hipòtesis bàsiques que s'haurien de corroborar amb el buidatge de més fragments i més obres. En primer lloc, és evident que la *Doctrina pueril* de Ramon Llull presenta diferències significatives respecte a les altres obres. L'autor mallorquí no només és molt més sintètic sinó que comenta alguns episodis que no apareixen en els altres autors, com per exemple la separació de les aigües del mar Roig per part de Moisès. En segon lloc, la *Crònica de 1427* és significativament més extensa que les obres de Pacs i Brunetto Latini. Aquest fet és perfectament normal, tenint en compte que aquesta crònica és un text netament historiogràfic que té per objectiu oferir un resum dels principals episodis de la història de la humanitat. Un resum que prové, bàsicament, d'una lectura atenta dels diversos llibres de l'Antic Testament. Pacs i Latini, en canvi, insereixen el motiu de les edats del món com un apartat més d'un recull heterogeni de sabers diversos.

De fet, les obres d'aquests dos autors són les que més similituds tenen, tant en la selecció dels materials com en la seva plasmació en el paper. Això ens reafirma en dues idees fonamentals que poden semblar evidents, però que calia demostrar amb dades concretes. Per una banda, que si bé les cròniques i les obres de tipus enciclopèdic comparteixen alguns episodis, la seva intencionalitat és diferent i aquest fet es fa palès en el tractament de les fonts i en la selecció de la informació. Per altra banda, que la *Doctrina moral* i el *Tresor* tenen molts punts en comú, però no els suficients per suposar un contacte directe entre una i altra obra. Cal, per tant, seguir cercant...

Taula 2. Resum de les edats del món en dues doctrines morals, una obra enciclopèdica i un text historiogràfic.

<i>Doctrina moral</i> (ed. en apartat 6)	<i>Llibre del tresor</i> (Latini 1980)	<i>Crònica de 1427</i> (Mompó ed. 2019)	<i>Doctrina pueril</i> (Llull 1907)
PRIMERA EDAT 1. Focus: Noè. 2. Mides: 400 colzes de llarg; 300 d'ample; 30 d'alt. 3. Material: llim, apel·lat batum, dels estanys de Síria. 4. Anys: Noè té 550 anys. Entra a l'arca el 17 de maig, l'any 1756 des de la Creació. 5. Qui entra: Noè amb els seus fills (Sem, Cam, Jafet) i les seves mullers. Un mascle i una femella de cada animal, però només un exemplar de mosques, papallons i vèrmens. 6. Any de sortida: al cap d'un any. 7. Lloc de sortida: Delos, apel·lada Ortúgia.	PRIMERA EDAT 1. Noè. 4. Noè té 600 anys. 5. Entren 8 homes i dones. Tota mena de bèsties i ocells, mascles i femelles. 2. 300 colzes de llarg; 50 d'ample; 30 d'alt. 6. Plou durant 40 dies i 40 nits, i 150 dies més abans que comenci a decreixer. La segona edat comença després del diluvi.	PRIMERA EDAT 1. Noè. 5. Noè amb els fills i les mullers. Tots els animals i ocells, mascle i femella, i el doble de cada animal utilitzat per fer sacrificis. 2. 300 colzes de llarg, 150 d'ample, 130 d'alt. 4. Noè té 600 anys. 6. Plou durant 40 dies i 40 nits. La primera edat dura 1256 anys. 8. La pluja sobrepassa les muntanyes. L'arca s'estanca a Armènia entre dues muntanyes. Noè deixa volar un corb el dia 27 del setè mes, i als 40 dies un colom. La segona vegada el colom no torna.	SEGONA EDAT 1. Noè. 5. Noè amb la seva muller, els fills i les seves mullers. Una parella de cada animal. 8. La pluja cobreix tot el món. Quan cessa, Noè envia un corb, primer, i un colom, després. Moren tots excepte els de l'arca.
SEGONA EDAT 1. Focus: fills de Noè. 2. Duració: 1031 anys. 3. Els fills de Noè es reparteixen la terra (Sem, Àsia; Cam, Àfrica; Jafet, Europa). 4. Anys: després del diluvi Noè viu 350 anys. 5. Amb el batum, el gegant Nambor construeix la torre de Babel i comença la diversitat de llengües.	SEGONA EDAT 1. Fills de Noè. 3. Els fills de Noè es reparteixen la terra (Sem, Àsia; Cam, Àfrica; Jafet, Europa). 6. Extens llistat dels descendents de Noè i els seus fills. 5. Nembrot edifica la torre de Babel que causa la diversitat de llengüatges. Descripció de les mesures de la torre. 7. Llinatge dels descendents de Noè.	SEGONA EDAT 1. Fills de Noè. 8. En sortir de l'arca, ofereixen sacrificis a Déu, que els beneeix i fa amb Noè una aliança segellada amb l'arc de sant Martí. El dia del Judici, el món serà purgat pel foc. La terra esdevé més fèrtil després del diluvi i els homes comencen a alimentar-se de carn i vi.	SEGONA EDAT encara 5. Per por a un altre diluvi, construeixen la torre de Babel. Déu envia la diversitat de llengüatges.

	2. 942 anys, 1069 o més probablement 1082 anys.	Noè s'embriaga i el seu fill Cam en fa befa. Noè viu en total 950 anys. 7. Extens llinatge dels fills de Noè. 3. Els fills de Noè es reparteixen la terra. Extensa descripció de les províncies d'Àsia, Europa i Àfrica. Explicació de la mesura, magnitud i grandor de la terra. 6. La torre és de rajola i morter. Déu els castiga amb la diversificació de llengües. 8. Descripció dels 4 regnes principals: el dels escites, els ciconis, Egipte i Síria. 9. Abraham és deslliurat per Déu del foc en terra dels caldeus. 2. La segona edat dura 981 anys, 3237 des del començament del món.	
TERCERA EDAT	TERCERA EDAT	TERCERA EDAT	TERCERA EDAT
1. Focus: Abraham. 2. Duració: 974 anys. 3. Abraham amb la serventa Agar tenen un fill, Ismael, i als 13 anys el fa circumcidat. Abraham i la seva esposa Sara engendren Isaac. Genealogia d'Isaac: Esaú, Jacob, Josep i els seus frares. De Josep surten les 12 tribus d'Israel. 4. Duració: 430 anys d'Abraham a la sortida d'Egipte.	1. Abraham. 3. Quan Abraham té 100 anys i Sara 90, engendren Isaac. Abans havia tingut a Ismael amb la serventa Agar. Als 13 anys circumciden Ismael; a Isaac set dies després de néixer. 5. Llinatge de Minus, Cambises, Alexandre i Herodes; llinatge dels reis de Babilònia i Egipte, de Grècia, de Cisoyne, de les amazones, d'Arginois i de Troia. Història d'Enees, Ròmul i Rem, la conspiració de Catilina, Juli Cèsar i els reis de França.	1. Abraham. 7. Quan Abraham té 75 anys, Déu l'envia a Cananea amb Sara. Abraham va a Egipte i allà el rei fa segrestar Sara, però quan descobreix que és l'esposa d'Abraham, la torna. Déu li promet tota la terra entre Egipte i l'Eufrates. Capturen Lot, però Abraham el salva. Abraham amb la serventa Agar tenen un fill, Ismael. Agar es rebel·la i Sara l'ha de castigar. Als 13 anys circumciden Ismael.	1. Abraham. 7. Resum del sacrifici d'Isaac. 8. És l'edat dels profetes i de les 12 tribus d'Israel.

	6. Històries de Josep i Moisès. 2. 974 anys.	Abraham prega a Déu que no destrueixi Sodoma. Sara pareix Isaac i el circumciden als 8 dies. Sacrifici d'Isaac. Sara mor als 127 anys. Isaac es casa amb Rebeca. Abraham mor als 175 anys. Segueix un buidatge del llibre del <i>Gènesi</i> i part de l' <i>Èxode</i> (fins que Moisès fuig d'Egipte i es casa amb Sèfora). 2. 515 anys, 1752 des del començament del món.	
QUARTA EDAT	QUARTA EDAT	QUARTA EDAT	QUARTA EDAT
1. Focus: de David al Faraó. Fragment molt breu, amb poc contingut. 2. Duració: 500 anys.	1. David i els seus descendents. Fragment molt breu, amb poc contingut. 2. 512 anys.	1. Buidatge dels llibres de l' <i>Èxode</i> , <i>Levític</i> , <i>Nombres</i> , <i>Deuteronomi</i> , <i>Josué</i> , dels <i>Jutges</i> i el <i>Primer llibre dels reis</i> . 2. 436 anys, 4188 des del començament del món.	1. De Moisès a David. 3. Història sobre com Moisès separa les aigües del mar Roig.
QUINTA EDAT	QUINTA EDAT	QUINTA EDAT	QUINTA EDAT
1. Focus: del Faraó a Jesucrist. 2. Duració: 1483 anys. 3. És l'edat dels poetes, filòsofs i Herodes com a rei dels jueus.	1. Cir i Darius. 2. 1548 anys. 3. És l'edat dels poetes i filòsofs, de Ciceró, Catilina, Cèsar i Octavià.	1. Buidatge del <i>Segon</i> i <i>Tercer llibre dels reis</i> . Explicació dels fets dels jueus i dels reis d'Egipte i Síria amb incisos d'història de Roma. Acaba amb la concepció de sant Joan Baptista. 2. 627 anys, 5270 des del començament del món.	1. De David a la sortida de Babilònia. 3. És l'edat de Salomó, Absaló i molts reis jueus.
SISENA EDAT	SISENA EDAT	SISENA EDAT	SISENA EDAT
1. Focus: Moisès. 2. Duració: fins la fi dels temps.	2. Fins la fi del món. 4. Història de David i Salomó. Segueixen les històries d'una quinzena	1. Buidatge del <i>Nou Testament</i> fins a Pentecostés. Seguit per una explicació	1. De la sortida de Babilònia a Jesucrist.

3. Moisès empra 12 vergues seques d'ametller per decidir que la tribu de Leví serà la que proveirà els sacerdots a Israel.	de profetes, de Maria i la seva família, d'una quinzena de sants, de l'origen de l'Església. Enumeració dels reis de França, Itàlia i Alemanya.	del Judici Final, la conversió de sant Pau i la mort de la Verge Maria. Història dels emperadors, papes i reis europeus des de Neró fins a l'any 1427. 2. Fins la fi del món.	5. El rei Abucadenasor ataca Jerusalem i Déu el castiga a comportar-se com una bèstia 7 anys.
1. Focus: Troia (Frígia). 2. Destruïda per Antenor, Enees i Polidamant 962 anys després de ser fundada. 3. Duració de la guerra: 10 anys, 7 mesos i 12 dies. 5. Morts: 886.000 grecs, 676.000 troians.	1. Troia 6. Genealogia dels reis des de Dànu i Dardanum, fills de Júpiter, fins a Príam. Esmenta com a font les <i>Històries Troianes</i> .	7. Enmig del llibre dels <i>Jutges</i> , explica breument com els Argonautes, després d'abandonar Medea, destrueixen Troia. Però Príam la reconstrueix.	SETENA EDAT 8. Jesucrist és crucificat. És l'edat actual i durarà fins la fi del món.
1. Focus: Roma. 2. L'any 494, 300 després de la destrucció de Troia, Ròmul funda Roma quan té 18 anys. La monarquia dura 144 anys. 3. A causa de la violació de Lucrecia, s'instaura la República. Els senadors dirigeixen l'estat 534 anys. 4. 483 anys després de la fundació de Roma, comença la guerra amb Cartanya .	1. Roma. 2. Ròmul esdevé senyor de Roma l'any 4404, 314 anys després de la destrucció de Troia. 3. A causa de la violació de Lucrecia, s'instaura la República. Els senadors dirigeixen l'estat 464 anys. 5. Història de la conspiració de Catilina.	6. Un nou incís al llibre dels <i>Jutges</i> explica breument com Paris rapta Helena, comença la guerra de Troia, moren Hèctor i Aquil·les, Enees arriba a Itàlia i d'ell descendeixen Rem i Ròmul, que funda Roma.	VUITENA EDAT 7. Serà després de la fi del món, quan ressuscitem i els benaurats aniran a la Glòria i els maleïts a la pena. Déu enviarà senyals naturals durant 15 dies.
1. Focus: Cartanya (Cartago). 2. Aníbal passa 17 anys a Espanya (delimitació dels seus límits geogràfics). 3. Un mariner dalt la gàbia té una visió. 4. Escipió venç Aníbal 546 anys després de la fundació de Roma.		Breu menció de la lluita entre Escipió i Aníbal.	

<p>5. Proença prové de província.</p> <p>6. Història sobre la concòrdia procedent de sant Gregori (llaüts).</p> <p>7. Miracle sobre unes estàtues amb campanes que sonen quan s'acosta l'enemic (<i>Salvatio Romae</i>).</p> <p>8. 602 anys després de la fundació de Roma, els romans tornen a Àfrica, s'hi estan 4 anys i destrueixen Cartanya.</p> <p>9. Els censors Camil i Postumi obliguen els ancians solters a pagar tribut.</p> <p>10. 626 anys després de la fundació de Roma i 24 després de la destrucció de Cartanya, aquesta és repoblada.</p> <p>9. Grac proposa que els romans es quedïn els béns del difunt rei Àtal.</p> <p>10. Escipió Nàsica i Quint Pompeu derroten Grac.</p> <p>11. Sul·la i Màrius inicien la guerra civil que dura 10 anys i en la qual moren consellers, senadors, barons i 150.000 homes.</p> <p>12. Juli Cèsar obté l'imperi durant 3 anys i 6 mesos. Després regna el seu nebot Octavià durant 42 anys i 5 mesos abans de Crist, i 13 anys després.</p>			
---	--	--	--

4. INTERTEXTUALITAT EN UNS FRAGMENTES HISTORIOGRÀFICS

4.1 LA DOCTRINA I EL DIETARI D'ALFONS EL MAGNÀNIM

La *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim* és un text de doble naturalesa, com pretén reflectir el títol que se li ha adjudicat recentment.¹⁰ Per una banda, inclou una crònica general i dels reis d'Aragó, amb especial interès en els Trastàmara; i, per altra banda, un dietari de la ciutat de València. Aquest text ens ha arribat a través d'un únic manuscrit medieval, datable a finals del s. XV, del qual se'n conserven tres còpies dels s. XVII-XVIII.¹¹ Tot i que hi ha disparitat d'opinions sobre la naturalesa apògrafa o no del manuscrit medieval, la seva còpia se suposa, sens dubte, propera a l'original, la qual cosa en situa la redacció en una data posterior a la *Doctrina moral* de Pacs.

Si bé la major part de les dades recollides en aquest text heterogeni es refereixen a esdeveniments històrics de l'edat mitjana, i especialment vinculats a la Corona d'Aragó, a l'inici s'hi inclouen un parell de capítols breus sobre la història de Roma i Troia (Miralles 2011: 115-118, cap. 12-13). La major part del primer d'aquests capítols, "Roma fonch hedificada", transmet un text literalment igual al que apareix a la *Doctrina moral*. A l'edició que acompanya aquest treball hem marcat amb les indicacions [A inc.] / [A expl.] i [B inc.] / [B expl.] l'inici i el final dels dos extensos fragments que apareixen també al *Dietari*.

El fragment A resumeix molt breument el fet que Roma fou primer governada per reis i després, a causa de la violació de Lucrecia, per senadors. També narra la lluita entre Roma i Cartago, com Aníbal fou vençut i la concòrdia reestablerta. A l'obra de Pacs, la menció a la concòrdia es desenvolupa en un seguit de digressions de tipus més filosòfic atribuïdes a sant Gregori i a sant Agustí. I tot seguit s'inclouen tres passatges que tampoc es troben al text de Miralles. A l'inici, s'explica el primer miracle del món, esdevingut en un temple de la ciutat de Roma. En segon lloc, s'esmenta la influència mundanal que la derrotada Cartago exercí sobre Roma. I, finalment, es transcriu un extens fragment sobre una llei contrària als homes solters, que prové literalment de la traducció catalana dels *Dicta* de Valeri Màxim ja enllestida pel dominic Antoni Canals en 1395.

Aquests fragments no apareixen en el *Dietari*, que enllaça directament el fragment A amb el fragment B, el qual, al seu torn, s'acaba al final dels capítols transcrits en aquest treball. De fet, hi ha entre ambdós fragments una continuïtat temàtica que, en la *Doctrina* de Pacs, es veu interrompuda per les diverses anècdotes o digressions que hem esmentat, de caràcter més enciclopèdic que no historiogràfic. És evident que tant Pacs com l'autor del *Dietari* extreuen aquest extens fragment d'alguna font comuna. A partir de la cronologia, podríem suposar que Miralles va consultar la *Doctrina moral*, però l'estudi de les fonts realitzat per Rodrigo

---

¹⁰ En aquest treball fem l'edició de Rodrigo Lizondo (Miralles 2011). La primera edició fou realitzada per Sanchis Sivera ([Miralles] 1932).

¹¹ Vegeu una descripció codicològica d'aquests testimonis a BITECA (2020). El manuscrit medieval és descrit sota el Manid 2532. Vegeu també sota Miralles (2011: 10-19) una altra descripció dels exemplars i un resum de les diverses posicions sobre la datació del text.

Lizondo (Miralles 2011: 22-26) ens empeny a descartar un contacte directe entre ambdós textos. Sembla que l'autor del *Dietari* es basà, sobretot, en obres clarament historiogràfiques. De fet, segons Rodrigo Lizondo, els capítols immediatament anteriors al fragment A tenen com a font directa un compendi en català del *De rebus Hispaniae* de Rodrigo Ximénez de Rada.¹² Desafortunadament, l'editor del *Dietari* no indica la font del capítol sobre Roma.

En tot cas, sembla més probable que existeixi una font comuna de la qual procedeixen els textos de la *Doctrina* i el *Dietari*. Una font que, ben segurament, no contenia les digressions afegides per Pacs. I, tenint en compte la literalitat d'ambdós fragments, és factible conjecturar que aquesta font estava escrita en català. De la mateixa manera, podem afirmar que la digressió de Pacs que comenta un fragment de Valeri Màxim prové de la traducció catalana del text. Tot seguit presentem una taula amb el fragment de la *Doctrina moral* i el text de Valeri Màxim segons la traducció d'Antoni Canals enllestida el 1395 o poc abans. La translació del frare dominic es caracteritza per incloure nombroses glosses procedents de dos comentaris medievals escrits en llatí (cf. Rovira 2014). A la taula, marquem en cursiva aquestes glosses que no es troben en l'original llatí per fer evident que també apareixen a la *Doctrina* de Pacs.

<i>Doctrina moral</i> (ed. en apartat 6)	<i>Valeri Màxim</i> (Canals 1914: núm. II.4.1)
<p>Diu Valeri que com Camil·lo e Postumo regisen l'ofici de lla censoria, possats jutges per corregir los costums dells hòmens, feren constitució e ley per la qual obligaren e fferen trebutaris aquells qui no volguren de lur vida pendre muller venint a la llur vellesa, manant-los que portassen lo dit trebut a l'erari, qui era loch on metien la moneda del publich. E denunciaren-los que·ls punirien pus agrament si·s gosaven clamar en res de la ley o constitució que ten justament havian feta. E increparen-los per la següent fforma:</p> <p>Natura humana axí com vos ha dada ley de néixer, axí us ha dada ley de engendrar. E si havets vergonya de l'acte de generació, guardats vostres pares qui us engendraren e us nodriren obligant-vos que·ls engendrassets e·ls nodrissets néts, car desijaven perpetuar llur linatge. E per ço havets aconseguit do de ffortuna, qui us ha prestat lonch temps per engenrar semblant de vosaltres mateix. E durant aquest temps los vostros anys són passats e perduts e vosaltres romanets privats de nom de pare e de marit. Anats-vos-en, donchs, e paguats</p>	<p>Com Camillo e Postumio regissen loffici de la Censoria, <i>posats jutges per corregir les costums dels homens</i>, obligaren e feren trahutaris a aquells qui no volgren, de lur vida, pendre muller, viuint axi fins a la lur vellea; manant los que portassen lo dit trahut al errari, <i>qui era lo loch on posauen la moneda del ben publich</i>. E denunciaren los quels punirien pus agrament, sis gosauen clamar en res, de la ley e constitucio que haviem feta tan justament; e increparen los, sots la forma següent:</p> <p>Natura humana, axi com vos ha donat ley de nexer, axius ha dat ley de engenrar; e si hauets uergonya del acte de generacio, guardats als vostres pares, quius engendraren eus nodriren, obligant vos quels engendrassets els nodrissets nets, car desijauen perpetuar lur linyatge. E per ço hauets aconseguit do de fortuna, queus ha prestat lonch temps, per engenrar semblant de vosaltres meteys; e durant aquest temps los vostres ayns son passats e perduts, vosaltres romanints priuats de nom de pare e de marit. Anatsvosen, donchs, e pagats lo trahut, a vosaltres aspre, e profitos als</p>

¹² Aquest compendi es conserva al ms. 6 de la BC, i ha estat recentment editat per Pere Quer (2008).

lo trebut, a vosaltres aspre e proffitós als hòmens qui après de vos seran engenrats, pus axí havets menyspreada la humana generació.	homens qui, apres vosaltres, seran engenrats; pus que hauets axi menyspreada la humanal generacio.
---	--

Una altra digressió de Pacs que va encapçalada per una atribució directa, en aquest cas a sant Gregori, és la que es refereix als llaüts. Hem pogut localitzar la mateixa anècdota al *Terc del Cartoixà*. Aquesta obra és la traducció d'una part de la *Vita Christi* de Ludolf de Saxònia, completada per Joan Roís de Corella abans de 1495 (Translat 2012: 84.1.3). Segons Furió, Corella realitzà una traducció peculiar de la *Vita Christi*, amb “omissions i incorporacions, glosses i resums, i retoricacions sobre el text llatí” (2015: 39).¹³ Precisament el fragment en què s'esmenten els llaüts és un dels que no apareix a l'original de Ludolf de Saxònia. La traducció catalana és com segueix:

Diu sanct Gregori que si temprau dos laüts en eguals acordances e posau la hu poc distant de l'altre, e posau sobre les temprades cordes de l'hun una palla e sonau l'altre, mou-se la palla quant les cordes de l'altr[e] toquen (Furió 2015: 525).

A més d'indicar que aquest fragment no es troba a l'original, Furió posa en dubte l'atribució de la citació a sant Gregori: “Corella li assigna aquest passatge falsament. No he pogut trobar la font originària d'on l'extrau Corella, però sí el ressò d'aquest mateix exemple en *De sensu rerum et magia* del dominicà Tommaso Campanella, elaborada sobre 1590” (*Ibid.*). Furió considera que el fragment no pertany realment a sant Gregori perquè Corella falseja les atribucions de la *Vita Christi* almenys en setanta-set ocasions. I quan l'original i la traducció divergeixen en l'assignació, la proposta de Corella és falsa. D'entre les falses atribucions, trenta-una les assigna a sant Agustí d'Hipona, setze a sant Joan Crisostòm i dotze a sant Gregori Magne. Partint d'aquesta premissa, Furió considera que aquest fragment afegit no identificat deu contenir també una falsa atribució. Tanmateix, sembla que l'editor del *Terc del Cartoixà* no coneixia el fragment de Pacs, que també atribueix la citació a sant Gregori, i més concretament als seus *Moralia in Job*.

A més dels passatges atribuïts a Valeri Màxim i a sant Gregori, hi ha una tercera interpolació bastant extensa que Pacs no associa a cap autoritat. Es tracta d'una anècdota coneguda com a *Salvatio Romae*, que es localitza en testimonis escrits en grec o llatí almenys des del s. VIII, com ara el *De septem mundi miraculis* atribuït a Beda.¹⁴ Cal recordar que el text de Pacs designa l'episodi com “lo primer miracle dell món”.¹⁵ En el s. XII, apareix en un text de gran difusió,

¹³ De fet, això mateix es podria dir de la traducció d'Antoni Canals que acabem d'esmentar i de molts altres textos medievals, que es completen amb glosses provinents de comentaris medievals en llatí. Segons Furió (2015: 210), la font principal dels afegits corellans és la *Postilla litteralis* de Nicolau de Lira, un comentari dels versets de l'Antic i del Nou Testament redactat en el primer quart del s. XIV.

¹⁴ Vegeu a Graf (1882: 156-181) una explicació més extensa de les diverses variants d'aquesta història i dels textos que les transmeten.

¹⁵ El *De septem mundi miraculis* transmet un text llatí que és probable que sigui la font de la traducció de Pacs: “Quod primum est Capitolium Romae, salvatio civium, major quam civitas, ibique fuerunt Gentium a Romanis captarum statuae, vel deorum imagines, et in statuarum pectoribus nomina Gentium scripta, quae a Romanis capta fuerant, et tintinnabula in collibus eorum appensa. Sacerdotes autem pervigiles diebus et noctibus per

els *Mirabilia urbis Romae* i en la centúria següent el recullen l'*Speculum historiale* de Vicent de Beauvais i els *Gesta romanorum*. El text de V. de Beauvais és molt similar al *De septem mundi miraculis*, així que n'hem consultat la versió catalana, és a dir el *Compendi historial* de Jaume Domènec, per comprovar si podia ser la font de Pacs.¹⁶ No hi hem pogut localitzar aquest passatge. Segons Cañizares (2014), la *Salvatio Romae* també s'ha transmès dins la *Historia septem sapientum Romae*, traduïda al català al s. XIV (Translat 2012: 0.26.1). Tanmateix, encara no hem pogut localitzar cap testimoni concret en català que transmeti un text similar al que trobem a la *Doctrina moral*.

---

vices ad harum custodiam curam habentes intendebat; si quaelibet eorum moveretur, sonum mox faciente tintinnabulo, ut scirent quae gens romanis rebellaret. Hoc autem cognito, romanis principibus verbo vel scripto nunciabant, ut scirent ad quam gentem reprimendam exercitum mox destinare deberent" (*apud* Graf 1882: 161).

¹⁶ L'*Speculum historiale* transmet el passatge en el sisè llibre, capítol 61. El text de Domènec es pot consultar a través de la versió digitalitzada del manuscrit de la BNE (MSS/11518).

4.2. LA DOCTRINA I ALTRES TEXTOS MEDIEVALS

Després d'analitzar els passatges sobre les edats del món i els que coincideixen amb el *Dietari*, en aquest apartat ens centrarem en les relacions intertextuals de la sentència que clou el fragment A: “car ab concòrdia les poques coses crexen e ab discòrdia les grans coses aminven; e per concòrdia és la comunitat en si mateixa forts e als enemichs terrible”.

Es tracta d'una sentència que gaudí d'un èxit considerable al llarg de l'edat mitjana. La podem trobar al *Memorial del peccador remut* de Felip de Malla. Aquesta obra fou escrita probablement en la dècada de 1420 i, per tant, és coetània —o en tot cas uns pocs anys anterior— a la *Doctrina moral*.

Car per amor les coses poques creixen, axí com per ranchor les grans se enfosqueixen, segons dix Sal·lústius e's desmallen e cahen, d'on dix lo Salvador que divisió porta los regnes a desolació (Malla 1981: 191-192).

Com podem veure, Felip de Malla atribueix aquesta sentència a Sal·lusti. I efectivament, es pot trobar a l'obra *De Bello Iugurthino*, concretament al desè capítol: “nam concordia parvae res crescunt, discordia maxime dilabuntur”. Segons Josep Icart, l'historiador romà havia extret el passatge d'una de les epístoles de Sèneca (Sal·lusti 1964: 22). Al seu torn, aquest filòsof l'atribueix a Marc Agrippa (Seneca 2014: 1302, Epist. 94, núm. 46; en traducció catalana a Sèneca 2015: 42-43). Tanmateix, la font real de Felip de Malla possiblement és la *Summa de col·lacions* de Joan de Gal·les, que inclou tant la menció a Sal·lusti com la referència a Jesucrist:

Per què dix Scipió segons que diu Salustius, libro secundo: “yo, dix Scipió, vos liure lo regne ferme e perdurable si vosaltres serets bons, e serà flach e de pocha durada si sots àvols o mals, cor ab concòrdia poques coses crexen, e ab discòrdia les grans coses s'aminven”. E açò mateix diu Sèneca *Epistola XCIX*. E Jesucrist diu *Mathei XII* que tot regne departit per discòrdia ve a defalliment e per contrari com ha unitat e concòrdia creix e multiplica, cor no és res pus profitosa a la ciutat com és concòrdia (Ramon i Ferrer 1997: II, 38).

La *Summa* afegeix algunes referències més sobre la concòrdia, entre les quals “per concòrdia és la comunitat en si mateixa forta e als enemichs terrible” (*Ibid.*), que coincideix amb la segona part del passatge de la *Doctrina moral*. Això ens fa pensar que podria haver-hi també una relació intertextual entre l'obra de Pacs i la *Summa*. Joan de Gal·les atribueix aquesta darrera sentència al “*Canticorum*, V capítol”, que Ramon i Ferrer identifica amb “Pulchra es amica mea, suavis, et decora sicut Ierusalem terribilis ut castrorum acies ordinata”. Certament l'original no concorda del tot amb la traducció catalana, però s'entén millor a partir de la menció a sant Gregori que completa el passatge: “diu que cavalleria armada és terrible als enemichs com és ben ajustada e d'una concòrdia, axí que en res no sia discordant ne escampada” (*Ibid.*).

Tornant als textos escrits en català, segons Perarnau (Malla 1978: 178), la sentència sobre la concòrdia es pot trobar també en una carta de Pere Des Pont a Lluís Carbonell, datada el 5 de febrer de 1386. Més complexa és la menció que se'n fa al *Tirant lo Blanc*: “car concòrdia fa créixer e augmentar les coses poques, e per discòrdia se perden e's destroexen les grans” (Martorell 2008: 604). Aquestes paraules es troben en el capítol 143 de l'obra de Martorell, en el qual Abdal·là Salomó dona alguns consells a Tirant sobre com ser un bon governant. En realitat, però, les reflexions del savi musulmà no provenen originàriament de l'escriptor valencià sinó que es troben en una carta escrita per Petrarca el 20 de febrer de 1352. De fet, com comenta Hauf, tot el capítol 143 és “un sistemàtic aprofitament de la carta XII,2 *Familiarium Rerum* del Petrarca (...) que circulava traduïda al català sota el títol de ‘Lletra de Reials Costums’” (*Id.*: 610).¹⁷

De la versió catalana d'aquesta carta actualment se'n conserven dos testimonis: l'un al ms. 7811 de la BNE, que segons els autors de *Translat* conté algunes lletres de batalla i altres textos cavallerescos que haurien pertangut a Joanot Martorell (2012: 100.2.1); i l'altre al ms. 6 de la BC, que és precisament el mateix manuscrit que conté la traducció catalana de la *Crònica* de Ximénez de Rada que havíem esmentat més amunt com una de les fonts del *Dietari* de Melcior Miralles.¹⁸

---

¹⁷ Vegeu a Hauf (Martorell 2008: 610, nota 3) un resum de la importància per al *Tirant lo Blanc* del missatge contingut en el text de Petrarca i del context de redacció de la carta. Una edició del text de Petrarca es pot consultar a la Biblioteca virtual Miguel de Cervantes sota el títol “Letra feta per Petrarcha”.

¹⁸ Cal tenir en compte que el manuscrit es considera copiat al darrer quart del s. XV (BITECA 2020: Manid 1613).

4. CONCLUSIONS

Al principi d'aquest treball ens proposàvem relacionar la *Doctrina moral*, escrita per un home de Mallorca durant el primer terç del s. XV, amb les tradicions historiogràfica i enciclopèdica medievals en català. També volíem analitzar les connexions intertextuals d'aquesta obra en relació amb altres textos coetanis i intentar deduir si el seu context principal d'interacció incloïa textos escrits en llatí o en català.

La *Doctrina moral* conté uns capítols de contingut clarament historiogràfic, que inclouen un tema àmpliament reproduït en la tradició historiogràfica medieval com són “les edats del món”. Tanmateix, la manera com l'autor de la *Doctrina* presenta aquest tema difereix de com ho fan altres cròniques medievals i, en canvi, s'assembla al que Brunetto Latini fa al seu *Li livres dou tresor*, traduït al català per Guillem de Copons l'any 1418. Si bé les semblances amb l'obra de Latini no són prou remarcables com per suposar una relació directa entre ambdues obres, sí que permeten situar el text de Pacs en l'àmbit de l'enciclopedisme medieval.

Altrament, un fragment d'aquest passatge historiogràfic inclòs a la *Doctrina* vincula el text de Pacs amb la *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, conservada en un únic manuscrit datat a finals del s. XV. El capítol dedicat a Roma d'aquesta obra historiogràfica presenta un text pràcticament idèntic al que trobem a la *Doctrina moral*. Tanmateix, tenint en compte l'anàlisi de les fonts que en fa Rodrigo Lizondo, el seu editor, creiem que no es pot assegurar que l'autor del *Dietari* consultés la doctrina de Pacs sinó que probablement ambdós textos comparteixen una font comuna no identificada.

A més, el rerefons enciclopedista de la *Doctrina* es percep en el fet que Pacs parteix el passatge en dos fragments i introdueix al mig un seguit de digressions no relacionades amb la història sinó amb sabers diversos vinculats a una autoritat. La procedència d'una d'aquestes addicions és clarament la versió catalana de l'obra de Valeri Màxim *Dictorum factorumque memorabilium libri novem*, escrita per Antoni Canals en 1395 o poc abans.

Una altra d'aquestes digressions reproduceix una bella reflexió sobre dos llaüts atribuïda a sant Gregori que trobem de nou en el *Terç del Cartoixà*, traducció composta per Joan Roís de Corella d'una part de la *Vita Christi* de Ludolf de Saxònia. L'editor d'aquesta traducció qüestiona l'atribució de l'anècdota al sant a partir del fet que aquesta no es troba en l'original llatí i, sobretot, del fet que Corella té tendència a incloure en el seu text falses atribucions. Tanmateix, la menció de la mateixa autoritat a la *Doctrina moral* confirma, si més no, que l'atribució a sant Gregori no havia estat una mistificació personal de Corella.

Finalment, la darrera de les digressions que hem comentat fa referència a un episodi inclòs en diversos relats medievals i conegut com a *Salvatio Romae*. En aquesta ocasió no hem trobat cap text medieval en català que reproduïxi un relat semblant al de Pacs. Ara bé, crida l'atenció el fet que aquest passatge es troba també a l'*Speculum historiale* de Vicent de Beauvais, i reforça la idea que aquesta magna obra enciclopèdica és un dels textos més rellevants de l'enciclopedisme medieval occidental.

Una conclusió important del nostre estudi és que la major part dels textos que hem relacionat d'una manera o altra amb la *Doctrina* estan escrits en català. Tal com ja havíem intuït en editar el *Valeri Màxim* d'Antoni Canals uns anys enrere, no sembla agosarat afirmar que al s. XV existeix un corpus prou sòlid de textos escrits en català o traduïts a aquesta llengua que permet als autors d'aquesta centúria cercar en fonts catalanes els materials per a les seves obres. Les sentències sobre la concòrdia que hem analitzat en el darrer apartat tenen una tradició que abraça autors llatins com Sal·lusti i Sèneca i estan presents en les obres de Vicent de Beauvais i Joan de Gal·les, però també les trobem en autors de parla catalana més o menys coetanis a Pacs com Felip de Malla i Joanot Martorell. De fet, les sentències sobre la concòrdia apareixen al *Tirant lo Blanch* com a part d'un capítol més extens que aprofita una carta de Petrarca, que ja circulava traduïda en català com a text independent amb el títol de *Letra de reials costums*. La formulació de les sentències, tal com apareix a la *Doctrina moral*, manté diversos mots que només hem trobat a la *Summa de col·lacions*.

Així doncs, els capítols historiogràfics de la *Doctrina moral* d'en Pacs ens han permès establir una complexa xarxa de relacions intertextuals amb altres obres medievals, la majoria escrites en català, la qual cosa posa de relleu la riquesa dels vincles establerts en la literatura catalana de l'edat mitjana, i també ens anima a seguir indagant en els altres passatges d'aquest interessant fruit de l'enciclopedisme medieval.

6. EDICIÓ DELS PASSATGES HISTORIOGRÀFICS DE LA *DOCTRINA*

(BNF, ms. Esp. 55, f. 35va-39vb)¹⁹

De la archa de Nohé e de les edats del món

[I] Jatsesia que de lla present ordinació yo age algun treball, però lo pare és tangut per ben avenir seu e de sos fills ab diligència studiosa sostanir aytals e molts majors treballs segons en gran part avem exim-pli [35vb] de Noè, qui, no obstant qui per disposició divinall faés l'archa, encara per amor paternall ab excessiu treball e despesa, no contrestant que per les gents fos notat escarnit e reprès, fon induy't continuar aquella obra. Car diu Salamó que Déu escarnex los escarnidors e dona sa gràsia als humills.

La qual archa féu de fusta, e avia de larch CCCC coldes e d'ample CCC e d'allt XXX. E diuen que aquella juny al lim que hix dells stanys de Síria, lo quall lim és apel·lat batum e és tan fort que fusta o altra cosa que ab ell sie junta no·s pot sollra sinó ab sanch supèrflua de fembra. E com la archa fon acabada abans dell diluvi, Noè, en edat de DL anys, e a XVII de maig, any de lla creació dell món MDCCLVI —segons diuen los demés—, entrà en l'archa ell e sos fills, Sem, Cam e Jafet, e lurs mullers. E dins aquella archa mès de tots los ausells e animals dell món e, de cascuna natura, un mascle e una femella acceptat de aquells qui·s fan sens ajustament de mascle e de fembre, axí com són mosques, papalós e vèrmens. E a cap de un any, semblant dia matex [36ra] que·ll dit diluvi fo pasat, per manament de Déu isqueren de lla dita archa. E la primera tera qui·s demostrà fo la ylla apel·lada Delos, la quall los grechs apel·len Ortígia. E ladonchs finà la primera edat dell seglle.²⁰

[II] E comensà la sagona edat, qui durà fins Abram, en lo quall temps, segons los demés diuen, ach MXXXI any. E los dits III fills de Noè se partiren per terç tota la tera dell món. Sem ach a la sua part tota Àsia la gran. Cam tota Àfricha. E Jafet tota Europa. E, après dell diluvi, Noè visqué CCCL anys. E viu de se generació XXVIII hòmens ulltra fembres e infants. E d'aquell batum, en aquesta sagona edat, per Nambor lo gegant fo obrada la tora Babell. E ladonchs comensà la diversitat dells lenguatges, car d'ebans totes les lengües dell món parlaven ebreu.

La terça edat, qui fo de Abram fins a Daviu, durà DCCCCLXXVIII anys. E Abram, ab voluntat de Sarra, muller sua, qui era vella e no havia infants, ach de lla sua serventa [36rb] apel·lada Agar un fill apel·lat Ismaell. En edat de XIII anys féu-lo circuncir e d'equest són prosaÿts los moros, qui en semblant edat de XIII anys fan lur circumcisió. E après, per

---

¹⁹ Sigles dels manuscrits consignats en l'aparat: A (BC), B (BNF 55), C (BNF 54), D (ACA). No tenim en compte les variants merament gràfiques ni les que afecten lleugerament els antropònims i topònims. A través d'*om.* indiquem que aquell mot o mots manquen en determinat manuscrit; mentre que *add.* indica que els mots que venen a continuació són un afegit del manuscrit.

²⁰ [I] eximpli] exemple CD | qui] que ACD | qui] que ACD | excessiu] *add.* e D; excessio de C | archa] arch C | al] ab D | que] qui AC | e com la archa ... e de fembre] *om.* C | dins aquella archa mès] mes dins aquella archa A | dins aquella e dins aquella archa mes D | una] de D | que·ll] del D | dita] *om.* | demostrà] descobri C | seglle] mond.

voluntat de Déu, Abram ab la dita Sara engendrà Ysach. E Ysach engendrà Esau e Jacob. E Jacob engendrà Josep e sos frares, dell quall Josep exiren los XII trips de Israell. E dell jorn que Déu promès a Abram la terra de promició fins al jorn que·ll seu poble isqué de Egipta ach CCCCXXX anys.²¹

[III] E la quarta edat durà D anys, qui fo de Daviu fins al temps de Faraó, al quall dehien axí per la sua cruelltat, car son nom ere Centes.

La quinta edat fo de Farahó fins a la nativitat de Jhesuchrist. E en aquesta quinta edat, qui durà, sagons diuen los demés, MCCCCLXXXIII anys, foren los poetes e·lls filosoffs e per los romans fo Erodes elet per ésser rey dells jueus.

E la VI edat és ara, de lla nativitat de Jhesu-christ [36va] fins a la fi dell món. E com lo dit poblilla de Israell fo exit de Egipte, alguns malvats murmuraren com tots los sacerdots eren dell trip de Leví e no dells altres. Per ço, Moysès féu portar XII vergues seques de amenller segons los XII trips. E posave-lles sobra l'autar e en quascune scrivien lo nom de un trip e una altra en la quall eren scrits los noms de tots XII. E aquella qui per miracle de Déu floria, de aquell trip fosen los sacerdots o, de totes, si la comuna floria. E trobaren que aquella de Leví era fullada o florida e ach fetes ametlles. E d'equí avant calaren, e manà Déu servir la verga a memòria de aquest fet.

Axí que, dell dit treball de Noè, se són saguits e prosehits no tan solament los béns qui fins al jorn de vuy a glòria e honor de nostre Sayor Déu són stats en lo món, ans ancara la sua generació n'és estada conservada e multiplicada. E per ço algú no's deu star per res de ben hobrar. E qui dell bé no pot fer ço que vollria vulla fer ço que porà, car de pocha semença crex gran blat [36vb] e de patites fontanes nexen grans flums. Mas de lla sement soterada, algú no sap se bondat fins que par sobre la terra, per ço que ço que jo vull no pux si Déu no u voll.²²

De montiplicació e de diminució dels animals (...)

Com après la destrució de Troya fo Roma edificada

[IV] La ciutat de Troya, qui antigament havia nom Friga, la qual avia DCCCCLXII anys que ere edificada, fo per Antenor, qui après fundà la ciutat de París, e per Eneas e Polidemas de nits traïda e liurada als grechs, qui la tania asitiada, la qual per aquells fo destruïda. E aquests Eneas e Polidemas foren aquells qui ab Paris anaren a pendre Elena, per rahó de lla quall

---

²¹ [III] ach] haque C | viu] uegue C | se] om. D | XXIII] add. milia ACD | ulltra] menys de C | infants] dinfants C | Babel] de babilonia D | parlaven] add. en C | muller sua] sa muller D | fill] add. lo qual fo C | Ismaell] add. e CD | aquest] aquests D | de] fan a C | fan] la C | Sara] add. muller sua D | e Jacob] om. D | Josep] om. C | ach] hague C | CCCCXXX anys] CCCXXI any D.

²² [III] dehien] dihien C | axí] om. D | ere] om. D | la nativitat de Jhesuchrist] Jesuchrist a la sua natiuitat C | diuen] dien C; om. AD | demés] add. dien A | elet] elegit C | altres] add. e | poseve-lles] posaren les CD | sobre] en A | scrivien] scriuiren D | tots XII e] tots los XII e en | qui] om. D | miracle] virtut A.

presa començà la dita [37vb] guera, la qual durà X anys, VII mesos, XII jorns. E dells grechs qui ab mà francha fajen batalles sangonoses moriren an la dita guerra DCCCLXXXVI mília. E dells troyans en les dites batalles, abans que la ciutat fos presa, havia morts entorn DCLXXVI mília, segons recompten lurs istòrias.

E Ròmolus, rey primer dells romans, en edat de XVIII anys, en la quinta edat dell [s]egla, que dell seu comensament havian IIII M DCCCCXCIIII anys [A inc.]²³ e après CCC anys de lla dita destrucció de Troya, comensà funda[r] e fer Roma, la quall per ell e per altres VI reys un après altre fo senyorejada CXXXIII anys. E après gitaren-ne lo VII rey, apel·lat Tranquinus Superbus, e son fill Tranquinus, per ço com aquest forçà Lucrècia, per la quall ocasió no volgueren que d'equí avant agués rey en Roma, ans fo governada DXXXIII anys per consalers, los quals apel·laven sanedors, que voll ajustament d'òmens vells.²⁴

[V] E après CCCCLXXXIII anys que la dita ciutat de Roma fon comensada, moch-se malvolença e guera entre Roma e Cartayna per [38ra] rahó de lla qual Aníball, capità de Cartayna, pasà en Ytàllia, on vancé moltes batalles contre los romans. E sotmès a ell quasi tota aquella terra. E aquí aturà XVII anys, jatsesia que per gran temps abans, per rahó de lla dita guera, agués molt aturat en Espanya, qui és tota la tera deçà los munts Perineus, los quals comensen entre Euna e Cobliure e finen entre Bayona e Guescuya e Bordeu, e tot lo romanent és environat de mar. E après, per ço com Cipió Africhà, qui d'ebans havia nom Cornelli Escipió, era ab molta gent d'armes dells romans pasat en Àfricha, on havia goyada una batalla, dell[s] Cartaginasos tremeteren per Aníball, lo quall tantost vench ab totes ses gents. E com fo asats prop de Àfricha, féu muntar un mariner a la gàbia de lla sua nau per veure si veuria terra. Lo quall mariner stant llà dix que vehia res altre si no I sepultura rota e cavada en moltes partides, de lla quall visió Aníball se senyà molt tenint aquella per mall senyall. E a poch temps, fo Aníball per lo dit Cipió vançut per batalla, e tota Àfricha sotsmesa [38rb] a Roma. E açò fo a DXXXXVI anys après que Roma fo fundada.²⁵

[VI] E per concòrdia que ere entre·lls dits romans, trihunfant ab fama e glòria e abundosa, conquistaren tota la monarchia dell món, car ab concòrdia les poques coses crexen e ab discòrdia les grans coses aminven; e per concòrdia és la comunitat en si matexa forts e als enemichs terrible. [A expl.] E les teres que los romans fora de Ytàllia en temps de lur concòrdia subjugaven apel·laven províncies, e d'equí pres nom Proença. Virtut de concòrdia

---

²³ Recordem que aquesta indicació fa referència a l'inici del fragment de la *Doctrina moral* que podem trobar literalment al *Dietari* d'Alfons el Magnànim. Vegeu l'apartat 4.1 per a més informació.

²⁴ [IV] Com] que C | après] om. C | fundà | qui] que D | Paris] parts D | anys] add. e D | mesos] add. e AD | DCCCLXXXVI] DCCCCXXXVI D | batalles] balles D | lurs] les lurs C; les D | romans] troyans D | de] om. C | havian] hauia C | DCCCCXCIIII] nou cents quaranta e quatra D | fundà] a fundar D | e] o AD | altre] daltre D | Superbus e son fill Tranquinus] om. CD | avant] om. | governada] conseruada D | DXXXIII] DXXXIII ACD | consalers] consuls C | que] qui AC.

²⁵ [V] dita] om. C | moch-se] moges D | malvolença e guera] ramor D | quasi] om. D | anus] anys CD | e] de ACD | environat] engirentornat C | per ço] om. D | Escipió] om. CD | dells romans] om. A | per veure] om. AC | veuria] veguera la C | llà] add. sus ACD | que] add. no ACD | altre] als ACD | I] om. D | Aníbal se senyà molt] sen senya molt Aníbal C | sotsmesa] sotmes C | DXXXXVI] DLXVI D.

és de ten gran excel·lència e dignitat que ll'insturment incencible per son acort ha sentiment d'aquella.

Car an los *Moralls* de sant Gregori és continuat que si dos laüts, ensemps temprats d'un acort, la un és d'esquena posat en algun loch, e que posets de travers una palla sobre dues de lles sues cordes, mas que sia tan curta que no toch les altres, e après tochats aquelles semblants cordes de ll'altre laut concordant a ell, que aquella palla tremolarà en tall manera que, tremolant de fet, la dita palla caurà [38va] per santiment de lla veu de son acort. E de fet és axí per alguns dignes de fe, e per mi és estat experimentat.

Mas diu sant Agustí que concòrdia que axí com és profitosa entre·llos bons, axí és dampnosa entre·llos malvats. E per ço diu sant Gregori que, per metre discòrdia entre mals hòmens, guanya hom mèrit.²⁶

Com fo Cartayna destruïda

[VII] E en la dita ciutat de Roma fo lo primer miracle dell món, ço és un temple en lo quall havia tantes ymatges com eren maneres de gents en lo món. E quescuna ymatge tania ascrit an los pits lo nom de sa gent e una campane penyada al coll; e per ancantament eren axí consegrades que, si alguna gent volgués rebel·lar a la senyoria de Roma, tantost aquella ymatge de aquella gent girave la esquena a la ymatge dells romans e la campana que tania panyada al coll sonave. E·llos ca-pellans [38vb] dell Capitoll denunciaven-o als sacerdots, qui de present tremetian lurs hosts per calsigar aquella gent, de què's saguí que, per rebel·lió que veyen que faÿen los cartaginesos, après DCII anys que Roma fo hedificada, los romans passaren en Àfricha e abateren e cremaren la ciutat de Cartayna, qui havia DCC anys que era fundada. E los romans aturaren IIII anys en Àfricha per destruir aquella terra. E après, com l'agueren destruïda, ab les vel·les plenes de glòria, d'onor e audàcia, tornaren-se'n en Roma ab gran influència de coses mundanals. E per més exellsar e prosperar la sayoria de Roma, inceparablament causant hùtills e noblles ordinacions ab acort comú de tots, entanien an lo bé publich e entre les altres per conservació de lur linatge e poblasió.²⁷

[VIII] Diu Valeri que com Camil·lo e Postumo regisen l'ofici de lla censoria, possats jutges per corregir los costums dells hòmens, feren constitució e ley per [39ra] la qual obligaren e fferen trebutaris aquells qui no volgueren de lur vida pendre muller venint a la llur vellesa, manant-los que portassen lo dit trebut a l'erari, qui era loch on metien la moneda del publich.

---

²⁶ [VI] e] *om.* ACD | monarchia] monarcha D | grans coses aminven] coses aminven grans D | concòrdia] cordia D | forts] fort ACD | enemichs] *add.* en D | qui] *add.* a D | ten gran] tanta AD | d'esquena posat] posat desquena D | que] *om.* A | aquelles] les altres A | palla] *om.* D | en tall manera que tremolant de fet] de fet en tal manera A | és] *om.* AC | que] *om.* ACD | bons] *add.* que C | malvats] mals ACD | hom] *add.* gran D.

²⁷ [VII] és] *add.* en D | an los] al C; als D | penyada] *om.* D | panyada al coll] al coll peniada CD | capellans] capitans C | sacerdots] senadors ACD | per] *add.* a D | saguí seguia C | qui] que C | IIII anys] en hayns D | d'onor] onor C | influència] *add.* e D | més] *om.* C | hutills e noblles] notables e hotils D | noblles] notables C | ordinacions] ordonaments C | acort] *add.* de C | lo] llur D | linatge] generacio AD.

E denunciaren-los que·ls punirien pus agrament si·s gosaven clamar en res de la ley o constitució que ten justament havian feta. E increparen-los per la següent fforma:

“Natura humana axí com vos ha dada ley de néixer, axí us ha dada ley de engendrar. E si havets vergonya de l'acte de generació, guardats vostres pares qui us engenraren e us nodriren obligant-vos que·ls engenrassets e·ls nodrissets néts, car desijaven perpetuar llur linatge. E per ço havets aconseguit do de ffortuna, qui us ha prestat lonch temps per engenrar semblant de vosaltres mateix. E durant aquest temps los vostros anys són passats e perduts e vosaltres romanets privats de nom de pare e de marit. Anats-vos-en, donchs, e paguats lo trebut, a vosaltres aspre e proffitós als hòmens qui après de vos seran engenrats, pus axí havets menyspreada [39rb] la humana generació”.²⁸

Com los romans redificaren Cartayna e après entengueren en lur bé propi

[IX] [B inc.]²⁹ De DCXXVI anys que Roma fon edificada, los senadors acordaren que la ciutat de Cartayna, la qual ells havien destruïda, fos redificada. E poblaren-la de gent romana. Axí que, del seu destruïment fins a la sua redificació, hac XXIII anys. E puys, Roma, per infusió de nobles consellers, passíficament posseý tota la demunt dita monarchia del món. Mas, après gran temps, se seguí discòrdia entre·ls romans per ço com Gratus, qui per ordinació dels senadors fo elet que per un any fos maester e poderós del poble romà... E en aquell any morí Atalus, qui era rey d'Àsia, e leixà tot son haver e son regne als romans; e lo dit Gratus, qui encara cobejava haver la sua senyoria per l'any après següent, lagotejà lo poble dient que tots los béns que lo dit rey Atalus havia [39va] leixats als romans devien ésser dats e compartits entre la gent menuda.³⁰

[X] Encara contradigueren Scipió Nasicha, lo conseller, e Quintus Pompeus, per la qual contridició e porfídia moch gran divisió en la ciutat. E lo poble, ab armes, córrech a la cort e aquí hac gran brega, on morí lo dit Gratus e CC de sa partida, ço és del poble. E, après la dita mort, ffo de la dita divisió feta pau entre ells. Mas per avant a DCLVIII anys que Roma ffo edificada, los ciutedans de aquella ciutat ab vida pomposa entengueren en llur bé propi, de què·s seguiren envejes, divisions, bregues e a ells moltes males ventures, per la qual rahó los consellers posaren la vestidura de plor que appel·laven sagua. E per ço com los dits consellers havien elet Sil·la, qui era absent de la ciutat per anar contra lo rey Mitridrates, qui tenia la menor Armínia, e Gayus Màurus volia aquell hi fos elet, per aquella enveja entre ells

---

²⁸ [VIII] e Postumo] *om.* C; a postimo D | censoria] censaria D | los costums] les costumes AC | constitució] huna stitud C; institut AD | denunciaren-los] denunciaren D | punirien] *add.* molt D | clamar en res] en res clamar AC | o] hon ha D | forma] *add.* dient C | dada] donada D | dada] donada C | perpetuar] perpetur D | semblant] semblants CD | mateix] mat D | los] *om.* D | privats] *om.* C.

²⁹ Recordem que aquesta indicació fa referència a l'inici del fragment de la *Doctrina moral* que podem trobar literalment al *Dietari* d'Alfons el Magnànim. Vegeu l'apartat 4.1 per a més informació.

³⁰ [IX] redificaren] hedificaren C | Cartayna] Cartagina C | après] *om.* D | Cartayna] Carthagina C | hac] hague C; pesaren D | passíficament] pacíficament D | posseý] posseiren C | monarchia] monaria D | qui] *om.* D | que] qui C | maester] maestre C; maestra D | romà] dels Romans C; de Roma D | son haver e son regne] son Regna e son aver D | sua] *om.* C | següent] vinent C | dit] *om.* C | donats] dats D | menuda] *add.* E AC.

multiplicà major divisió, guerra e mal, qui durà [39vb] X anys meté[n] en execució tots aquells mals que havien temuts de fer en temps pasat. E en aquesta guerra ciutedana moriren XXIIII consellers, CC senadors, VI prínceps del pretori, LXX barons, e CL mília hòmens dels romans, ultra altres pobles de Ytàlia e d'altres nacions, de què, après, la cosa pública de Roma, enbolcada en tantes tenebres, és venguda en gran menyspreu e per inflada ira ha supportats innumerables e perpetuals mals e treballs. Axí que per cobejança de privada riquesa han obtenguda comuna pobresa e, per ocasió de la dita divisió, Július Cèsar, qui fo lo primer emperador de Roma, com per ley no posqués ésser rey, obtench lo dit imperi, lo qual tench III anys e VI mesos. E los romans aucieren-lo a traició. E après fo emperador Octovià, nebot seu, qui abans de la nativitat de Jhesuchrist regnà XXXXII anys, V mesos, e après de la dita nativitat XIII anys. E aquest destrouí tots aquells qui havien mort a Július Cèsar. [B expl.]³¹

---

³¹ [X] Nasicha] Africha D | moch] mogue C | gran] *add.* gran C | hac] hague C | on] e D | mort ffo de la dita] om. D | divisió] *add.* fo D | ells] *add.* en Roma C | divisions] *add.* e D | consellers] consuls C; *add.* se D | que] la qual C | consellers] consuls C | per] *om.* D | volia] *add.* que D | aquell] que ell C | qui] que C | meté] metent ACD | consellers] consuls C | del] de C | mília] mili A | supportats] soportades D | axí] *add.* adonchs C | tenchs] tench ACD | aucieren-lo] hocierenlo D | anys] *add.* e D | dita] *om.* A | a] *om.* AC.

BIBLIOGRAFIA

- Archambault, Paul (1966). "The Ages of Man and the Ages of the World. A study of two Traditions", *Revue d'Études Augustiniennes et Patristiques* 12.3/4: 193-228.
- Barceló Crespi, Maria, Coll Tomàs, Baltasar i Rosselló Bordoy, Guillem (1999). *Espanyols i Pacs: poder i cultura a la Mallorca del segle XV*. Palma: Universitat de les Illes Balears.
- Barrera, Noemí (2011). "El fenomen enciclopèdic medieval: una visió comparada del saber", *Temps d'Educació* 41: 143-164.
- BITECA: Avenosa, Gemma, Soriano, Lourdes i Beltran, Vicenç (dirs.) (2020). *Bibliografia de Textos Antics Catalans, Valencians i Balears*. Berkeley: University of California. <https://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/biteca_ca.html>.
- Bofarull y Mascaró, Próspero de (ed.) (1857). *Colección de documentos inéditos del Archivo general de la Corona de Aragón. Tomo XIII. Documentos literarios en antigua lengua catalana (siglos XIV y XV)*. Barcelona: Imprenta del Archivo.
- Brescia, Albertano da (1965). *Llibre de consolació i de consell*. Ed. G. Sansone. Barcelona: Barcino.
- Canals, Antoni (1914). *Llibre anomenat Valeri Maximo dels dits y fets memorables: traducció catalana del xiven segle per Frare Antoni Canals*. Ed. R. Miquel i Planas, 2 vols. Barcelona: L'Avenç.
- Cañizares Ferriz, Patricia (2014). "La leyenda de la Salvatio Romae en la *Historia septem sapientum Romae*", dins J. M. Baños Baños, M. F. del Barrio Vega, M. T. Callejas Berdonés, A. López Fonseca (eds.). *Philologia, Universitas, Vita. Trabajos en honor de Tomás González Rolán*. Madrid: Escolar y Mayo, p. 185-192.
- Cervera, Guillem de (1991). *Versos proverbials*. Ed. J. Coromines. Barcelona: Curial.
- Cingolani, Stefano Maria (ed.) (2008). *Llibre dels reis*. València: Universitat de València.
- Coll i Alentorn, Miquel (1972). "Les Cròniques Universals Catalanes", *Butlletí de La Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona* 34: 43-50.
- Ensenyat Pujol, Gabriel (2012). "Humanisme i Renaixement a Mallorca: noves dades, nova periodització", *eHumanista/IVITRA* 1: 99-127.
- Furió Vayà, Joan Maria (2015). *El Terç del Cartoixà de Joan Roís de Corella. Edició i estudi. Volum I*. Tesi doctoral dirigida per A. Ferrando Francés. València: Universitat de València. <<https://roderic.uv.es/handle/10550/50025>>.
- Graf, Arturo (1882). *Roma nella memoria e nelle immaginazioni del Medio Evo. Volume I*. Torino: E. Loescher [consultat a través de l'ebook digitalitzat el 2019 per Liberliber.it].
- Latini, Brunetto (1980). *Llibre del Tresor*. Ed. C. J. Wittlin. Barcelona: Barcino.

Llabrés y Quintana, Gabriel (1887). “La ciudad de Mallorca y el libro de Nicolás de Pax”, dins *Almanaque para las Islas Baleares correspondiente al año bisiesto 1888*. Palma de Mallorca: Tipografía de Felip Guasp y Vicens.

Llabrés y Quintana, Gabriel (ed.) (1889a). *Doctrina moral del mallorquí en Pax, autor del segle XV. Edició popular completa*. Palma de Mallorca: Tipografia de Felip Guasp y Vicens.

Llabrés y Quintana, Gabriel (ed.) (1889b). *Llibre de paraules e dits de savis e filòsofs de Jahuda Bonsenyor. Los Proverbis de Salomé. Lo Llibre de Cato*. Palma de Mallorca: Joan Colomar y Salas.

Llull, Ramon (1907). *Libre de Doctrina pueril*. M. Obrador Bennàssar proemi i notes. Barcelona: Gustau Gili.

Malla, Felip de (1978). *Correspondència política. Volum 1*. Ed. Josep Perarnau. Barcelona: Barcino.

Malla, Felip de (1981). *Memorial del pecador remut. Manuscrit de Barcelona. Volum 1*. Ed. Manuel Balasch. Barcelona: Barcino.

Martí, Sadurní (2014). “La *Doctrina moral* d'en Pacs”, dins L. Badia dir. *Història de la literatura catalana. Volum 2: Literatura medieval (I). Segle XIV-XV*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, Editorial Barcino, Ajuntament de Barcelona, p. 94-96.

Martín Pascual, Llúcia (2008). “Algunes notes sobre la recepció del *Calila e Dimna* al català i la *Doctrina d'en Pacs*”, *Randa* 60: 27-39.

Martín Pascual, Llúcia (2012). “Literatura sapiencial en català i castellà: el cas de la *Doctrina d'en Pacs*”, dins R. Alemany Ferrer i F. Chico Rico (eds.). *Literatures ibèriques medievals comparades*. Alacant: Universitat d'Alacant, SELGYC, p. 293-302.

Martorell, Joanot (2008). *Tirant lo Blanch. Text original (València, 1490)*. Ed. A. Hauf. València: Tirant lo Blanch.

[Miralles, Melcior] (1932). *Dietari del Capellà d'Anfós el Magnànim*. Ed. J. Sanchis Sivera. València: Acció Bibliogràfica Valenciana.

Miralles, Melcior (2011). *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*. Ed. M. Rodrigo Lizondo. València: Universitat de València.

Mompó Navarro, Jacob (ed.) (2019). *Crònica universal de 1427. Estudi i edició*. Tesi doctoral dirigida per V. J. Escartí. València: Universitat de València. <<https://roderic.uv.es/handle/10550/70331>>

Perarnau i Espelt, Josep (1996). “Fragments catalans del *De belemosina et sacrificio* d'Arnau de Vilanova”. *Arxiu de Textos Catalans Antics* 15: 400-405.

Pertile, Maria (2002). *La Doctrina Moral d'en Pax: edizìone crítica del testo e proposta di Studio*. Treball de recerca de doctorat. Girona: Universitat de Girona.

Quer, Pere (2008). *La "Història i Genealogies d'Espanya": una adaptació catalana medieval de la història hispànica*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Ramon i Ferrer, Lluís (1997). *Edició crítica i estudi de la "Summa de col·lacions" de Joan de Gal·les*. Tesi doctoral dirigida per Albert G. Hauf i Josepa M. Cortés. València: Universitat de València.

Riera i Sans, Jaume (1979). "Sobre l'autor de la *Doctrina moral* (segle XV)", *Randa* 9: 117-125.

Riquer, Martí de (1984). *Història de la literatura catalana. Part Antiga. Volum II*. Barcelona: Ariel, p. 306-307.

Rovira Cerdà, Helena (2014). *El Valeri Màxim d'Antoni Canals: estudi i edició (llibres I-V)*. Tesi doctoral dirigida per Gemma Avenoz. Barcelona: Universitat de Barcelona. <<http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/58545>>.

Rovira Cerdà, Helena (2015). "Els *exempla* de Valeri Màxim a la literatura catalana medieval", *Scripta* 5: 21-51.

Rovira Cerdà, Helena (2018). "Els manuscrits catalans de la *Doctrina moral d'en Pacs*", *Magnificat* 5: 53-70.

Rubió y Lluch, Antonio (1889). *El Renacimiento clásico en la literatura catalana*. Barcelona: Jaime Jesús Roviralta.

Sal·lusti Crisp, G. (1964). *La Guerra de Jugurta*. Trad. J. Icart. Barcelona: Fundació Bernat Metge.

Seneca the Younger (2014). *Complete Works*. Hastings: Delphi Classics.

Sèneca, L. A. (2015). *Epístoles a Lucili. Traducció catalana medieval. Epístoles XCI-CXXIV (versió 1). Flors o autoritats. Volum III*. Ed. T. Martínez Romero. Barcelona: Barcino.

TRANSLAT: Cabré, Lluís i Ferrer, Montserrat (2012). *Cens de Traduccions al Català Medieval fïns a 1500 (9 de juny de 2012)*. <<https://translat.narpan.net/>>.